

ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ В СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Українська держава має багатонаціональний характер, саме тому в ній проводиться державна політика, спрямована на забезпечення соціальних, політичних та культурних потреб етнічних спільнот. Освітні заклади України будь-якого регіону ставлять за мету виховати у підростаючого покоління толерантність по відношенню до представників нацменшин, сформувати почуття загальнонаціональної єдності. Саме тому вивчення змісту державної політики в галузі національної освіти Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття є корисним.

В історичній літературі ця проблема висвітлена недостатньо. Є праці, що висвітлюють історію і культуру, в тому числі й освіти, євреїв [1; 2], кримських татар [3], німців [4] України у різний історичний період. Допоміжну роль відіграють статистичні дані звітів дореволюційних органів місцевого самоврядування [5; 6; 7; 8; 9] та матеріали архівних справ [10; 11; 12]. Метою цього повідомлення є висвітлення характерних рис політики уряду в сфері національної освіти Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, розкриття мережі єврейських, татарських, німецьких шкіл регіону.

У зазначений період Південь України складався з Катеринославської, Таврійської й Херсонської губерній. У географічному відношенні, попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі представляли собою певну єдність.

Населення Півдня України з самого початку формувалось як багатонаціональне. За даними всеросійського населення 1897 року українці кількісно переважали інші етноси (54,9% від загальної кількості населення трьох губерній). Найбільш помітним після українців був відсоток росіян (22,1%), євреїв (6,8%), кримських татар (4,6%), німців (4,6%), молдаван (2%), греків (1,3%), болгар (1,2%), поляків (0,8%), білорусів (0,7%). Інші народності склали 0,4 % від загальної кількості населення регіону [13, с.146; 14, с.53-54].

Багатонаціональність Півдня України була історично зумовлена: з кінця ХVІІІ століття ця територія була одним із основних районів колонізації.

У ХІХ столітті царський уряд почав впроваджувати великодержавну політику щодо нових підданих. Розглянемо характерні риси політики по відношенню до трьох найчисельніших національних меншин Півдня України: євреїв, німців, кримських татар.

На третьому місці за кількістю після українців і росіян були євреї. Катерина ІІ ще у 1769 році надала дозвіл євреям селитися у Таврії з метою її заселення і освоєння.

Єврейське населення багато в чому вплинуло на особливості культури та економіки регіону, соціально-психологічні характеристики його мешканців. В середині ХІХ століття А.Скальковський писав: “Край Новоросійський – зто обетованная земля євреєв” [15, с.308-316].

“Положення про євреїв” від 30 травня 1835 року створило “смугу осілости”, яка з незначними змінами збереглася до 1917 року. В Україні – це Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська губернії [1, с.21]. Смуга осілости – це своєрідний умовний кордон, який офіційно євреям не дозволялося переходити.

Антисемітська політика царизму пройшла кілька етапів і на початок ХХ століття була досить сформована. Дозвіл поселятися євреям в Україні мав кілька причин: необхідність позбавлення російського населення від конкурентів в галузі торгівлі, протистояння євреїв та українців позбавить останніх від думки про незалежність. Злиденність життя у єврейських громадах, безправ'я, численні обмеження з боку уряду, спонукали молодь до зміни життя. Для цього вони здобували освіту.

З 40-х років ХІХ століття розпочалася реформа в галузі єврейської освіти, метою якої було сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави. Однак царат не брав до уваги, що євреї мали свою мову – їдиш, якою користувалися в побуті, книжну мову – іврит, свою систему самоуправління, конфесійну замкненість, які віками передавалися з покоління в покоління системою національної початкової освіти.

У зазначений період спостерігаються дві тенденції національно-культурного руху євреїв – асиміляція й інтеграція в європейську цивілізацію та консолідація етносу на основі традицій. Особливістю громадського побуту євреїв була згуртованість у спільноти, об'єднані іудаїзмом та засновані на ньому культурній традиції, відособленість, поділ людей на “своїх” і “чужих”. Багато хто з євреїв, в першу чергу з нижчих і середніх верств населення, погано знав або зовсім не володів російською мовою.

Потреба реалізації в житті й забезпечення пристойного існування в умовах чужого культурного середовища вимагало інтеграції євреїв у російське суспільство. Одним із шляхів досягнення життєвого успіху було отримання середньої та вищої освіти. Взагалі розповсюдження просвіти серед євреїв було принципом єврейської громади, обов'язком єврейської інтелігенції щодо юнацтва. Найпершими навчальними закладами для євреїв були хедер та талмуд-тора (безкоштовні або з невеликою платою єврейські училища 3-го розряду) (“Правила про талмуд-тори” 1844 року) [10, арк.4-4 зв.; 11, арк.27]. Популярними серед дівчат через неможливість навчання у хедерах були приватні єврейські училища,

які повинні були допомагати євреям продовжувати навчання у загальноосвітніх школах. Спільне навчання хлопців та дівчат не допускалося.

У 1868 році приватні училища були розділені на розряди: першого – шестирічні училища, другого – не менше трьох класів. У 1887 році було встановлено норму для вступу євреїв до навчальних закладів: у столицях – до середніх – 5%, до вищих – 3%. Крім того, євреям заборонялося вчитися в університетах губернських міст. Після введення цих правил кількість приватних шкіл зросла, але відкривати їх за смугою осілости дозволили лише на початку ХХ століття.

Ще за часів царювання Миколи I були відкриті казенні єврейські училища, що підпорядковувалися МНО і мали викладачів-християн. Єврейські общини відносилися до таких шкіл як до антиєврейського явища і не пускали туди своїх дітей. У 1873 році більшість училищ були закриті, а ті, що залишилися, перетворені в одно- і двокласні “єврейські початкові училища” [2, с.134].

Стан єврейської освіти можна розглянути на конкретному прикладі. У Миколаївському градоначальстві у 1903 році приватних єврейських училищ було 9, хедерів – 27, єврейських двокласних казенних училищ – 1, всього – 37 шкіл. Для порівняння: християнських училищ було всього 21 [5, с.83-84]. У той же час рівень жіночої єврейської освіти був незадовільним: три жіночі приватні єврейські училища на фоні 34 чоловічих єврейських шкіл Миколаївського градоначальства [6, с.81-82]. Кількісне переважання єврейських шкіл над іншими релігійними школами пояснюється кількома причинами: євреї склали 20% від всієї кількості населення Миколаївського градоначальства; вони усвідомлювали необхідність надання освіти своїм дітям, насамперед хлопцям; євреї-купці мали фінансову можливість сплачувати за навчання дітей.

У цілому ж єврейські діти були обділені в питанні освіти - в середніх навчальних закладах для них були відсоткові обмеження, в міські училища вони вступали нарівні з дітьми інших віросповідань і оскільки були гірше підготовлені, вчилися там у незначній кількості.

Взагалі не тільки єврейські, але й татарські та німецькі школи Півдня України в основному надавали початкову освіту.

Щодо колонізації німців, то імператриця Катерина II виданням указу про заснування канцелярії опікунства іноземних переселенців і маніфесту про їхні права й пільги для них 1763 року створила юридичний фундамент іноземної колонізації вільних земель на півдні імперії [4, с.62].

Між колоністами та корінним населенням встановлювалися господарські та особисті зв'язки, що характеризувалися взаємною повагою і релігійною терпимістю. За релігійною ознакою німецькі переселенці поділялися на менонітів, лютеран, католиків, що зумовлювало відкриття відповідних шкіл. Головною відмінністю німців від інших етносів регіону була їх грамотність. У 1897 році підраховано, що німці за грамотністю були першими у Херсонській губернії (60,7% чоловіків і 59,4% жінок у селі, 76,2% чоловіків і 77,9% жінок у містах), за ними йшли поляки, болгари, євреї, росіяни, українці [7, с.17].

Велика увага в німецьких колоніях приділялася розвитку освіти, яка мала практичну спрямованість. Майже в кожній з них існували початкові школи, які мали певну класифікацію: за засобами утримання – церковнопарафіяльні, міністерські, земські училища, школи грамоти, приватні й громадські; за віросповіданням – лютеранські й менонітські. Існували також чотирикласні училища підвищеного типу та центральні училища (чоловічі), які надавали середню освіту, готували вчителів для початкових шкіл. Крім того, у деяких колоніях існували чотирикласні жіночі училища, гімназії й спеціальні сільськогосподарські училища.

У селлах Херсонській губернії в 1903 році функціонувало чотири типи німецьких шкіл: церковнопарафіяльних – 134, центральних (чоловічих) – 3, приватних – 4, громадських – 2 [8, с.2-3].

Характерними рисами німецької освіти було те, що: німці жили замкнуто, об'єднуючись у колонії, у яких відкривали школи; велику вагу приділяли навчанню дітей, особливо на рідній мові; різниці між грамотними чоловіками та жінками майже не існувало; велику увагу приділяли саме початковій освіті.

Відношення царського уряду, з одного боку, до євреїв, німців, з іншого, до татар мало схожі риси. Головна мета політики – русифікація, особливо у галузі освіти.

Традиційна система кримськотатарської народно-конфесійної освіти складалася з двох складових – мектебе (нижча) і медресе (вища) школа. Дівчата могли навчатися лише в мектебе, що надавали елементарну освіту. Мережа цих шкіл у Таврійській губернії була помітною: у 1897 році діяло 80 медресе та 450 мектебе [12, арк.115].

У першій половині ХІХ століття ці татарські школи проводили викладання предметів на рідній мові. Але це не входило до планів царського уряду. Тому 26 березня 1870 року були затверджені “Правила про заходи відносно освіти іногородців, що населяють Росію”, які з'ясували на багато десятиліть політику царського уряду відносно освіти мусульман Таврійської губернії зокрема, і всіх інших національностей країни взагалі.

Кінцевою метою цієї політики, тобто “освіти всіх іногородців, що живуть у межах нашої батьківщини, безперечно, повинно бути їх обрусіння і злиття з російським народом” [3, с.71]. Для цього пропонувалося прийняти низку заходів: необхідно було заснувати за казенний рахунок початкові сільські й міські училища для мусульман; з метою полегшення вступу татар до загальноросійських навчальних закладів відкривати підготовчі класи при загальних початкових училищах, повітових училищах та гімназіях; рекомендувалося мусульманським товариствам утворювати класи російської

мови в мектебе і медресе; пропонувалося влаштовувати при міських і сільських початкових училищах особливі зміни для навчання дівчаток-мусульманок або училища для дівчаток.

“Правилами” 1870 року було законодавчо оформлена освіта кримських татар, з’ясовані пріоритети навчально-виховного процесу, зафіксовано важливе значення вивчення російської мови. Після опублікування цього важливого документа шкільна влада активно взялася за створення вертикалі національної освіти в імперії, внаслідок чого в Таврійській губернії з’явилися російсько-татарські міністерські училища (РТМУ). РТМУ стали прогресивним кроком у справі поширення світської освіти татар; довгий час були ланкою між кримськими татарами і державною системою навчання.

У XIX столітті склалася система освіти кримських татар: державні (РТМУ), національні (медресе, мектебе) системи початкової освіти кримських татар, громадські й приватні навчальні заклади. За підрахунками земців, у Таврійській губернії у 1907 році татарські школи були за кількістю (35) на другому місці після німецьких (297) і єврейських шкіл (28) [підраховано за: [9, с.25-26].

Таким чином, внаслідок колонізації на Південь України потрапили не тільки українці та росіяни, але й представники інших етносів. Царський уряд намагався утримувати всіх цих людей у покорі, залучати до засвоєння російської культури, і, насамперед, вивчення російської мови. Навчальні заклади національних меншин в основному були початковими.

Джерела та література

1. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000.
2. Лазебник В.І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип.10. – Дніпропетровськ, 2002.
3. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
4. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок XX століття // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
5. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 56.
6. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 64.
7. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). – К., 1992. – Ч. 1.
8. Обзор николаевского градоначальства за 1903 год. – б/г.
9. Обзор николаевского градоначальства за 1901 год. – Николаев, 1902.
10. Чирко Б.В., Белашова К.О. Чужа земля як рідна: Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України // Відродження. – 1993. – №3–4.
11. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 год. – Херсон, 1906.
12. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1903 год. – Херсон, 1905.
13. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2308.
14. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений в Таврической губернии в XIX – начале XX вв.). – Симферополь, 1998.
15. Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/8 учебный год. – Симферополь, 1908.

Summary

The article relates the characteristic lines of the politics of the tsar's government in the sphere of national education in the South of Ukraine in the second half of XIX - beginning of XX century. The author analyses the position of Jewries, Germans, Tatars in the South of Ukraine; defines, that the main constituent of the politics of the government in the in the sphere of national education was russification and shows the basic types of Jewish, German schools and the schools of Tatars of the region.

А. В. Тарасов

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Одним з малодосліджених аспектів історії України другої половини XIX ст. є питання повсякденного життя різних соціальних верст та етнічних груп населення. Так, незважаючи на підвищення уваги вітчизняних дослідників до цієї тематики, нез’ясованим залишається питання правового регулювання повсякденного життя вихованок жіночих навчальних закладів Півдня України.

Відновлення української державності на початку 90-х років XX ст. посилює увагу дослідників до історії середніх навчальних закладів українських губерній Російської імперії, у тому числі і Півдня України. Різні аспекти з історії середніх навчальних закладів регіону розкрито в дослідженнях В.В.